

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.): ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

У даній статті з'ясовано теоретичні та методологічні засади вивчення стратегій виживання інтелігенції в період нацистської окупації України. Проаналізовано окремі практики виживання представників інтелігенції у скрутні часи Другої світової війни. Виокремлено низку категорій, на які фактично розподілилися представники цієї суспільної когорти, формуючи свої життєві стратегії та моделі поведінки.

Ключові слова: інтелігенція, стратегії виживання, нацистська окупація, Друга світова війна.

Умови життя населення України в роки нацистської окупації дедалі частіше стають темою досліджень наукових розвідок. Історія повсякдення поступово завойовує свою нішу у вітчизняній науці.

Друга світова війна вторглася в життя суспільства, негативно вплинувши на стосунки між людьми, трансформувала їхні моральні принципи, уявлення та їхні соціальні ролі, психологічні ознаки, на перший план проступили найбільш негативні соціальні проблеми та прояви. Не оминула ця участь й інтелігенцію, яка спробувала виробити специфічні моделі поведінки.

Мета статті — проаналізувати теоретичні основи стратегій виживання інтелігенції в роки нацистської окупації та продемонструвати окремі практики їх втілення в життя.

Зазначена проблема вимагає розкриття основних термінів, що використовуються в статті. Щодо дефініції «інтелігенція», то в сучасному науковому дискурсі існують різноманітні визначення: історичні, філософські, соціологічні та інші. За основу при цьому беруться різні чинники: освіта, професія, соціальний статус тощо. Однак, на нашу думку, представників інтелігенції, окрім названих вище ознак, має виділяти з-поміж інших життя за певними моральними і культурними настановами та принципами, а ще те, що вони прагнуть не тільки самі жити так, а й оточуючих їх людей спонукати на таке ж буття. Проте зазначений вплив має не примусовий, а швидше дорадчий характер. Отже, інтелігент намагається

змінити навколишній світ, нейтралізуючи негативні прояви в ньому. Як це відбувається на практиці? Представник інтелігенції своєю творчою, науковою, мистецькою діяльністю намагається змінити світ навколо та життя в ньому. Як правило, ця творчість має неординарний характер, а інтереси й прагнення інтелігента виділяють його з-поміж інших, інколи аж до протиставлення суспільству. В історичному розрізі інтелігенція не має чітко визначених кордонів. Виокремлення в соціальній структурі різних її «типів» по суті умовне. Адже належність до тієї чи іншої розумової, творчої праці не визначає людину як інтелігента. Для цього, як зазначалося вище, важливим є внутрішнє переконання людини, її моральні принципи, інтелектуальний потенціал.

Важливим є розуміння специфіки інтелігенції, порівняно з іншими когортами населення. На думку російської дослідниці О. Ішимської, суб'єктність інтелігенції детермінована можливістю активного ставлення людини до навколишнього світу, її творчим початком, що інтенсифікується в діяльності. Об'єктність ж пов'язана із зворотним процесом впливу конкретної діяльності на формування і розвиток інтелігенції¹.

Отже, до інтелігенції ми відносимо осіб, які вирізнялися від інших освіченістю, способом буття, звичкою думати й своєрідно сприймати суспільні процеси та події, аналізувати їх, відповідно реагуючи, зазвичай, у вигляді думок, а інколи у своєрідній протидії ситуації. Специфіка цих характерних рис інтелігенції проявлялася та трансформувалася на фоні кардинальних змін у суспільстві, пов'язаних з початком війни. Як зазначалося вище, війна порушила звичний ритм буття різних суспільних груп та перетворила діяльність їх представників на складну боротьбу за виживання, що інколи зводилася лише до самозбереження за будь-яку ціну. Інтелігенція, в переважній більшості, ставала жертвою не тільки репресій з боку окупаційної влади, а й заручницею складних умов життя через свою непристосованість до побутових негараздів і соціальних конфліктів. Саме такі прояви повсякденного життя та реакції на зміни в ньому стали визначальними рисами самотності цієї соціальної верстви й викликали необхідність спеціального вивчення умов виживання інтелігенції в період нацистської окупації.

Під стратегіями виживання ми розуміємо форми життєдіяльності представників інтелігенції, поведінкові моделі, спрямовані на задоволення базових фізіологічних і соціальних потреб особи, способи адаптації до складних умов буття, викликаних впливом окупаційного режиму на конкретні життєві обставини та реакцією на ці впливи представників інтелігенції. Останні вимушено ухвалювали рішення щодо того чи іншого життєвого вибору, який залежав від попереднього соціального досвіду, системи цінностей, особистих якостей, ресурсів і можливостей, практика реалізації їх обмежувалася режимними заходами окупаційної влади.

Становище інтелігенції в роки нацистської окупації вивчалось багатьма вітчизняними істориками. Вперше цю тему запропонував у радянському науковому дискурсі М. Коваль². Надалі в радянській історіографії вивчення цієї тематики здійснювалось спорадично. Натомість сучасні історики активно долучилися до розробки актуальних проблем буття інтелігенції упродовж Другої світової війни³.

Незважаючи на широку історіографічну базу цієї тематики, багато проблем ще потребують спеціального вивчення. Так, особливо заслуговують на увагу істориків сприйняття війни та окупації окремими соціальними групами, з'ясування впливу глобального військового конфлікту на менталітет і соціальну поведінку інтелігенції. Вивчення стереотипів поведінки індивідів та груп в умовах нацистської окупації передбачає дослідження різноманітних умов людського буття: політичних, економічних, побутових і культурних. Все зазначене вище стосується й інтелігенції. Адже власне перебіг війни і безпосередньо життя з ворогом змусили інтелігенцію здійснити вибір життєвих шляхів, спричинили переоцінку цінностей, поставили під сумнів попередні ідейно-моральні орієнтири, звели буття інтелігенції до постійної боротьби за виживання. До цього часу немає спеціального дослідження, присвяченого висвітленню повсякденних умов життя інтелігенції та особливих стратегій виживання, вироблених цієї суспільною когортою в процесі боротьби за своє існування.

Обрану для вивчення проблему не можливо розкрити послуговуючись традиційним дослідницьким інструментарієм. Вивчення стратегій виживання інтелігенції в роки нацистської окупації передбачає залучення не лише історичних методів, а й методик суміжних дисциплін (психології, демографії, статистики), що дозволить глибше проникнути у сферу мотивів і механізмів поведінки індивідуума, з'ясувати рівні взаємодії інтелігентів як представників різних спільнот: наукових, педагогічних, творчих, мистецьких тощо. Ідею міждисциплінарності підтримує багато вчених, серед них і один з класиків повсякденної історії Ф. Бродель, на думку якого «лише історія здатна об'єднати всі науки про людину, допомогти їм зв'язати у єдине їх пояснення, намітити деяку міждисциплінарну суспільну науку»⁴. Однак зосередження на матеріальних основах людського життя завадило вченому «олюднити» історичні дослідження з соціальної точки зору. Адже саме вивчення моделей сприйняття, відчуття, мислення, аналіз колективної пам'яті дозволяють розглянути суспільство як сукупність певних індивідів з притаманними тільки їм особливостями характеру, зрозуміти тогочасне буття спираючись на історію «знизу». Частково ці завдання зміг розв'язати М. Блок у своїй праці «Феодальне суспільство»⁵. Однак його праця швидше нагадувала класичну соціологію, ніж історію. Надалі соціальні історики звер-

нулися до вивчення світогляду й світосприйняття через аналіз установок і звичок, що визначали стиль життя, індивідуальні та колективні моделі поведінки⁶.

Чи не найпринятнішою методологічною основою для вивчення обраної проблематики є теоретичні напрацювання одного з засновників німецької школи історії повсякденності (Alltagsgeschichte) А. Людтке. Так, він наголошує, що історія повсякденності як би заново оцінює значення повсякденного особистого досвіду індивіда у формуванні його уявлень і поведінки в порівнянні з роллю політичних і соціальних структур. Згідно з таким підходом «дійова особа» історії, людина розглядається як її активний суб'єкт. Історія повсякденності дозволяє вирішити одну з фундаментальних методологічних проблем, що стоять перед історичною наукою: вивчення взаємозв'язків між соціальними структурами і практикою суб'єкта. Це, у свою чергу, дає можливість на основі реконструкції цих взаємозв'язків виявити «шляхи, слідуючи яким, учасники історичного процесу ставали або могли стати й об'єктами історії, і в той же час її суб'єктами»⁷. Означена сентенція якраз і допоможе відтворити зв'язок «інтелігенція — суспільство — влада» та їх взаємні впливи і з'ясувати, яким чином формувалися стереотипи поведінки та стратегії виживання представників інтелігенції.

Наукові розробки у сфері історичної методології продовжила нова інтелектуальна історія, яка спрямувала зусилля дослідників на вивчення не тільки змісту та форми, а й умов інтелектуальної діяльності, інтелектуального клімату епохи, а також закликала істориків до прочитання документів під іншим кутом зору⁸.

Методологічні пошуки здійснювали й представники нової соціальної історії. Завдяки їхнім напрацюванням змінився ракурс розгляду суспільних процесів: історія стала вивчатися не «зверху», через офіційний дискурс та «мову влади», а «знизу» і «зсередини», починаючи з того, як складалося життя пересічних людей в той чи інший час, які існували форми суспільного буття, який зв'язок існував між ними і владними інститутами, як поволі видозмінювалися їх місце і роль у системі суспільних зв'язків⁹.

При вивченні стратегій виживання інтелігенції в роки нацистської окупації стануть в нагоді й напрацювання воєнно-історичної антропології. Так, російська дослідниця О. Сенявська наголосила на специфіці війни як суспільного явища, вивчення якого потребує специфічних підходів і методів. Вона запропонувала з'ясувати загальне й особливе у війнах, що впливало на психологію соціуму в цілому, аналізувати цінності, уявлення, вірування, традиції та звички всіх соціальних категорій упродовж війни на основі міждисциплінарного синтезу історії, військової науки, психології, соціології¹⁰.

Так як запропонована для розгляду тематика виходить за межі традиційного дослідницького «поля», тому посилюється необхідність методологічного синтезу, який має на меті дати відповіді на сучасні «інтелектуальні виклики». Отже, подальше її вивчення можливе тільки на основі міждисциплінарного підходу та залучення методологічних і фактологічних напрацювань інших суміжних галузей знань. Методологічний синтез полягає у виробленні таких моделей дослідження, які б, по-перше, дали можливість якомога глибше проаналізувати становище інтелігенції в роки нацистської окупації, по-друге, відтворити життя цієї верстви з точки зору її представників, по-третє, задовольнити актуальні запити історичної науки в цій царині.

Життя людини протікає в певному соціумі. Взаємодія з його представниками є складовою повсякденних конструктів особи. Інтелігент формується в результаті особистісного розвитку та впливу оточуючого середовища. Перший передбачає процес удосконалення особистості, її самозростання в духовній, інтелектуальній, соціальній площинах. Другий вимагає певного оточення задля того, аби сформуватися в інтелігента як такого. Частина радянської інтелігенції була вихована ще в оточенні представників класичної дореволюційної інтелігенції, інші ж потрапили до лав «нової» інтелігенції вже у роки радянської влади. Оточення перших і других суттєво відрізнялося, відповідно по-іншому в них формувалося світосприйняття та світогляд, які вплинули на подальші життєві практики й досвід виживання у складних умовах. Якщо у перших життя обтяжувалося негативним, упередженим ставленням до радянського режиму, закладеним «обділеною» старою інтелігенцією, то другі всім, що у них було, завдячували саме радянській владі. Адже саме завдяки державній підтримці пересічні громадяни Країни Рад змогли вивчитися, освоїти певну професію, а потім й зробити адміністративну, військову, культурну чи будь-яку іншу кар'єру. Відповідно більшість з таких «висуванців» була віддана радянській владі, стала надійною опорою у впровадженні подальших соціалістичних експериментів. Однак «нові інтелігенти» були позбавлені традиційних якостей інтелектуала, натомість їхнє походження, переважно з селян і робітників, проживання у складних умовах, прагнення самотужки «вибитися в люди» «загартувало» їх, навчило виборювати «місце під сонцем».

Інтелігенція не тільки була створена оточенням, вона сама змінювала це оточення, займаючи в ньому певний соціальний статус, утверджуючи моральні й ідеологічні засади в житті суспільства.

Слід відзначити й ту особливість, що певні навички з самоорганізації та розробки стратегій виживання виробились в окремих представників інтелігенції ще в радянські часи. Адже прагнення оприлюднення результатів

своїєї роботи, особливо серед гуманітарної інтелігенції (науковців, педагогів, письменників, журналістів) змушувало підлаштовувати свої праці під тогочасні вимоги владних структур. Така «гра за правилами» влаштовувала владу, і поступово зводила діяльність інтелігенції до алгоритму «примирення — компроміс — прагматичний розрахунок». І тільки дехто намагався відстояти свою точку зору, що неминуче призводило до цькування у колективі, до «проробки» на загальних зборах чи на партійних засіданнях аж до відкритого переслідування, яке могло закінчитися звільненням з роботи, ув'язненням, засланням тощо.

З таким соціальним досвідом радянська інтелігенція зустріла початок війни. Воєнне та окупаційне повсякдення інтелігенції можна розглянути з двох позицій. Перша пов'язана з увагою до «змістовного» наповнення життя представників цієї соціальної верстви: це сфера їх буднів, трансформація буденного досвіду під впливом кардинальних змін у суспільстві, обставини життя з ворогом, взаємодії з іншими людьми, які перебували на окупованій території, виживання, що інколи набиало форм відвертого опору або ж навпаки, колабораціонізму. Друга пов'язана з сприйняттям того, що відбувалося у суспільстві, це сфера осмислення й інтерпретації подій та процесів. Якщо першу позицію можна прослідкувати з допомогою різноманітних джерел офіційного походження (документів радянської та окупаційної влади), то другу можливо відтворити тільки завдяки документам особового походження (щоденниками, епістоляріям, автобіографіям, запискам, мемуарам, які тогочасні інтелектуали залишили по собі). Пересічне населення рідко вдавалося до введення щоденникових записів. Така практика була характерна для освічених людей, здатних критично сприймати оточуючу дійсність. Завдяки нотатникам, частина яких вже опублікована вітчизняними істориками, вдається проникнути у тогочасне буття інтелігенції, відтворити контекст епохи, «вжитися» в історичне тло, на фоні якого інтелігенція формувала свої стратегії виживання в складних умовах окупаційного повсякдення. Викладаючи на сторінках нотатника щоденні події, фіксуючи на папері свої спостереження, почуття, думки, реакцію на те, що відбувалося, очікування тощо, автор писав все це для себе, не передбачаючи, що хтось буде читати записи, відповідно він був максимально відвертий. Наприклад, письменник А. Любченко зазначав: «Не щоденник у мене, а якийсь базарний кошик. Ну, хай. Тут — я сам, і ніхто мене тут не знає. Аби лише не забути потім воно знадобиться»¹¹. Однак були щоденники, написання яких навпаки здійснювалося з метою передачі інформації про ті чи інші події для прийдешніх поколінь. Так, киянка І. Хорошунова упродовж нацистської окупації Києва вела такий нотатник, а вже після звільнення міста Червоною армією написала: «Надія на те, що коли-небудь наші люди прочитають про те, що було тут, в окупації, змушує писати»¹².

Загалом для щоденникових записів характерне несвідоме чи спеціальне замовчування окремих подій, вибіркова фіксація фактів з різних причин, зумовлених як об'єктивними, так і суб'єктивними особливостями. Так, І. Хорошунова, наприклад, відзначала низку факторів, які заважали вносити записи до нотатника, зокрема брак часу через повсякденні турботи: «Мало пишеться щоденник. Його відсувають повсякденні справи. Доводиться робити непотрібні речі, що виростають через необхідність жити. Прикласти наші сили нікуди, а просто вмирати, нічого не зробивши, безглуздо»¹³. 26 травня 1942 р. вона наголосила: «Знову не пишеться щоденник, тепер перерви через роботу нагородах»¹⁴. Зафіксувала авторка інформацію про своє погане самопочуття: «Не пишеться щоденник. На роботі боязно писати, а додому приходжу в зовсім непристойному стані. Очевидно, відіграє роль наше знижене харчування. Ні читати, ні писати, ні навіть найнеобхідніші речі, тобто прання, штопання, немає можливості зробити»¹⁵. Отже, повсякдення та побут суттєво впливали на ведення щоденника. Потому посилювався страх, що записи можуть потрапити до окупантів. «Дуже багато потрібно писати, а я не можу змусити себе взятися за щоденник. Не тільки тому, що усе ще нездужається. Але і тому, що вже кілька днів льодовий жах паралізує мене. У кожному шумі, що доноситься знадвору, мені чуються кроки гестапо. Ми ненавидимо німців, не всіх, тільки гітлерівців. Але саме це зараз і є державний злочин. А жах з'являється всякий раз, коли розповідають про розправи гестапо... Мій щоденник захований під землею від пацюків і від людей. Цей стан паніки заважає можливості робити що-небудь. Страшно писати. І багато чого забувається. І тільки, коли візьмеш себе в руки, робляться якісь крихти»¹⁶. Схожий запис зроблено вже в березні 1943 р.: «Страшна нескінченна ніч... У шухляді столу ключ від сараю залишився. А в книгах останній зошит щоденника. Весь щоденник у сараї, а ключ у столі. Що, якщо знайдуть? І ніч без кінця»¹⁷. Ситуація в місті почала поліпшуватися разом із погіршенням становища загарбників на німецько-радянському фронті, що знайшло вияв у записах І. Хорошунової. Вона прокоментувала у нотатнику це так: «Саме тепер маса можливостей упорядкувати щоденник, але робити нічого не можу. Зі мною листки, написані після трагічного березня. Інше зарито в землю, і я навіть не знаю, де саме. Це від мене сховали, щоб не спалила його в припадку розпачу»¹⁸. А. Любченко, хоч не так часто як вище цитована киянка, але теж наголошував на побутових негараздах, що заважали вчасно вносити записи до нотатника, зокрема страждав через відсутність світла: «Стало вчора темно — вечір — записувати вже не міг»¹⁹. Таким чином, певна інформація, яку хотіли внести автори до своїх щоденників втрачалася через такі фактори як брак часу, повсякденні проблеми побутового характеру, страх потрапити до в'язниці тощо.

Важливою складовою повсякденного існування людини є забезпечення комфортних умов проживання. До війни інтелігенція, яка вимушено чи свідомо підтримувала владу, проживала у порівняно нормальних умовах. Початок війни не зменшував прагнення інтелігенції до забезпечення матеріальних запитів: затишного житла з комунальними зручностями, до якісної їжі в достатній кількості, до відчуття безпеки (збереження фізичного та морального здоров'я, стабільності, упорядкованості щодення тощо). Щодо соціальних запитів, то істотними були: потреба в спілкуванні, визнанні й самореалізації. Звичайно, у період війни, а тим більше окупації, розраховувати на пристойний рівень життя було марно. Окупаційна реальність істотно відрізнялася від запитів інтелігенції, особливо негативно впливала на життя емоційна нестабільність через скруту та жахи нацистської політики. Усвідомлення необхідності вирішення різноманітних побутових і соціальних проблем змушували інтелігенцію виробляти певні моделі поведінки. У цьому процесі хтось покладався виключно на себе, інші ж за браком досвіду або ж за звичкою очікували допомоги від інших.

Застосування найбільш прийнятних методологічних прийомів, напрацювання вітчизняних та зарубіжних істориків, аналіз різноманітних джерел щодо життя інтелігенції в роки нацистської окупації дають можливість запропонувати поділ представників цієї суспільної когорти на певні категорії, залежно від стратегій виживання, обраних інтелігентами. Зрозуміло, що таке групування доволі умовне, оскільки, переважно, перебування у тій чи іншій категорії не було сталим, інтелігенти переходили з однієї групи в іншу під впливом складного окупаційного будення та інших чинників.

а) Ті, хто обрав пасивну стратегію виживання. Початок війни, перебіг ситуації на німецько-радянському фронті, захоплення окупантами рідного поселення викликали розгубленість у більшості радянських громадян, у тому числі представників інтелігенції. Невідомість майбутнього, невизначеність власного становища, у більшості втрата соціального статусу не спричинили якихось активних дій. Практично індиферентне ставлення до подій, що відбувалися порушувалися тільки негараздами у побутовій сфері (відсутність їжі, брак предметів першої необхідності) і окремими наріканнями на неможливість задоволення елементарних духовних потреб (подивитись виставу в театрі, придбати книгу тощо). Продуктивні моделі економічної поведінки фактично були недоступні цій групі, стратегії адаптації будувалися на пасивних способах підтримання свого матеріального рівня. Їм притаманні патерналістські настрої та очікування, сама ця група відчувала високу ступінь залежності у вирішенні своїх проблем від державних інституцій.

До цієї групи однозначно потрапили інтелігенти похилого віку, які за станом здоров'я не могли самостійно забезпечити свої найелементарніші потреби у їжі, житлі, одязі тощо. Таким людям сприяли допомогіві відділи, створенні при місцевих органах влади чи громадських організаціях. Неодноразово представники інтелігенції зверталися за допомогою до цих інституцій. Вони відзначали своє скрутне становище та просили матеріальної допомоги, продовольства тощо. Непоодинокими були випадки клопотання інтелігентів про своїх родичів, знайомих, які потребували невідкладної допомоги. У випадку звернення до управ, питання розглядалися на їх пленумах, де ухвалювалися рішення, яким чином надати ту чи іншу допомогу або ж відмовити за відсутністю належних підстав. У Києві, наприклад, поширеною була практика звернення міської чи районної управ до профільних відділів (охорони здоров'я, торгівлі та харчування, житлового відділу) з проханням допомогти тому чи іншому представнику інтелігенції. Так, до відділу Суспільної опіки міської управи звертався керівник приймальні голови м. Києва з листом, в якому зазначалося, що науковий співробітник С. Буда «лежить хворий, самотній і потребує опікування. Просимо надіслати лікаря та дати хворому потрібну допомогу»²⁰. Комісія суспільної допомоги призначила йому щомісячну допомогу у розмірі 500 крб.²¹ У початковий період перебування гітлерівців у Києві відповідні органи надавали не тільки матеріальну допомогу, а й талони для безкоштовного харчування в спеціалізованих їдальнях, забезпечували мінімумом одягу, взуття, найнеобхіднішими предметами щоденного вжитку, тощо. Однак брак фінансування завадив налагодити таку діяльність на постійній основі.

Загалом пасивні настрої були характерні для багатьох осіб, які потрапили в окупацію. Особливо вплинула на їх появу та поширення такого ставлення до подій, що відбувалися, політика гітлерівців стосовно місцевого населення, спрямована на контроль та нещадну експлуатацію, поступове згортання культурно-освітньої діяльності, обмеження такої очікуваної свободи слова.

Отже, інтелігенти — представники цієї групи фактично не сформували нових стратегій виживання, які б дозволили їм впевнено пережити нацистську окупацію. Вжити їм вдалося за рахунок допомоги інших — родичів, друзів, міських органів влади, громадських організацій тощо.

б) Наступну групу складають ті інтелігенти, очікувала позиція яких змінилася на соціальну адаптацію до нових умов життя. Саме цим людям вдалося подолати «шок» від ситуації, в яку вони потрапили. Шляхом більш раціональної поведінки, мобілізації доступних ресурсів їм вдалося замінити звичні форми поведінки новими стратегіями життя. Добування їжі — стало важливим мотивом, що спонукав до таких, здавалося б,

непритаманних занять, як продаж одягу, взуття, тощо, прямування у ближні та дальні села з метою обміну власних речей на продукти харчування. Так, вчителька Л. Нартова наголошувала на скрутному становищі з продуктами харчування, що поряд з іншими проблемами загаяло інтелігентів у глухий кут відчаю. «Люди купують продукти стаканчиками на базарах і варять рідку юшку, без хліба їдять, бо хліб дають тільки по 2 рази на тиждень по 200 грам. І це харчування — в кращому випадку. У кого є речі, ходять в села міняти, а у кого нічого немає, пухне з голоду, вмирають вже... Щодня пригнічують жах і страх перед смертю. Голод, безробіття і всі принади повного безправ'я витравили все живе. Притупилося все і життя не йде, а тягнеться, сили згасають з кожним днем. Чи виживемо ми?»²²

Ця група не гребувала будь-якою роботою, аби лиш вижити у скрутних умовах. Однак може виникнути доречне запитання: а чи не стало це причиною втрати статусу інтелігента. Швидше ні, ніж так. Адже люди розуміли, що це вимушені кроки, аналізували події, що відбувалися, а не просто «плили» за течією. Формування засад співжиття інтелігенції з ворогом та новою владою було лише одним із проявів тенденцій «конформізації»^{*} всередині суспільства, що відбувалося на фоні загального пристосування широких мас населення, різних соціальних груп та індивідів до «нових» порядків.

Означена категорія інтелігенції, користуючись довоєнним досвідом, зважаючи на життєві практики інших членів суспільства виробила стратегії виживання, спрямовані на збереження мінімального комфорту у повсякденні. Фактично такі моделі поведінки нагадували «пристосуванство». Але останнє не набувало форм колаборації, оскільки інтелігенти, які їх застосовували, не переслідували політичних мотивів, не отримували економічної вигоди тощо. Вони переймалися не тільки своїми інтересами, при нагоді могли допомогти й іншим. Але клопотання про інших було вимушеним або ж пов'язаним з вирішенням індивідуальних запитів.

в) До цієї групи належать інтелігенти з активною громадською позицією, для яких важливою була турбота не лише про власне виживання. Представники цієї групи брали участь у створенні місцевих органів влади, налагодженні господарського, соціально-культурного життя, створювали різноманітні спілки, розраховуючи їх діяльність спрямувати на

* Термін «конформізація» (Gleichschaltung) означає різні методи, якими нацистський режим підпорядковував собі раніше незалежні установи та асоціації — наприклад, тим, що керівні пости в них займали члени нацистської партії. Часто відбувалася і добровільна «самоконформізація».

підтримку малозабезпечених категорій населення, насамперед інтелігенції, тощо.

Яскравим представником цієї групи стала Олена Теліга. Вона організувала й очолила Спілку письменників в окупованому Києві. За її ініціативи додатком до газети «Українське слово» видавався тижневик літератури і мистецтва «Літаври». Вже перше число видання згуртувало навколо Спілки Письменників відомих і молодих письменників, які сповідували ідеї її засновниці. Однак діяльність організації не була тривалою. Ідеї націоналізму, які намагалися впровадити в життя її члени на чолі з О. Телігою, викликали пильну увагу з боку гестапо. Неодноразово робилися спроби переконати діячку якнайшвидше виїхати з міста, однак вона категорично відмовлялася. «Олена Теліга живе мов на Клондайку, — згадував Олег Штуль. — Жахливе харчування, в хаті зимно, нема ні води, ні світла. Але поетка щоденно, точно о 9 годині ранку, акуратно зачесана, елегантно вбрана, трясучись від холоду з посинілими пальцями, але з привітною й підбадьорюючою усмішкою — в помешканні Спілки на вулиці Трьохсвятительській»²³.

9 лютого 1942 р. О. Теліга та інші (чоловік Олени — інженер Михайло Теліга, письменник Іван Ірлявський, проф. Кость Гупало, редактор та журналіст В. Кошик), хто прийшов у приміщення Спілки, потрапили у засідку, влаштовану гестапо й були заарештовані, а з часом розстріляні у Бабиному Яру. Поетеса могла уникнути такої участі, адже знала про арешти інтелігенції, які відбулися напередодні, могла не піти в редакцію, але свідомо зробила свій вибір: «На мене чекають люди. Коли я не прийду, — як це буде виглядати?» Хотіла залишитись вірною собі і йти обраним шляхом до кінця. І пішла сказавши півжартом, півповажно: «Коли мене заарештують і я загину, то знайте, що сповнила свій обов'язок до кінця, і скажіть про це іншим»²⁴.

Не менш показовою була діяльність митрополита Андрея Шептицького, який серед іншого, єдиний наважився відкрито виступити проти знищення євреїв, у лютому 1942 р. написавши листа до Г. Гімmlера. Очолювана А. Шептицьким Греко-католицька церква вживала заходів щодо порятунку євреїв, надаючи їм християнські посвідчення, укриваючи в монастирях та будинках для сиріт сотні єврейських жінок і дітей. У листопаді 1942 р. митрополит Андрей видав пасторського листа «Не убий!» Лист засуджував будь-які види вбивств, але в першу чергу — вбивства політичні²⁵.

Складним було життя київських художників, однак вони продовжували творити, вбачаючи у цьому своє покликання. Так, після відвідин В. Кричевського, А. Любченко записав у своєму нотатнику: «[Кричевський] жаліється на харчові нестачі, лиху зиму й тяжку перспективу нової

холодної та голодної зими. ...Просить заходити конче вдень, щоб на нові малюнки подивитись. Він багато тепер працює, сам дивується. Але так воно й буває: в скрутні мобілізуєшся, знаходиш несподівану відпорність і енергію»²⁶. Й далі А. Любченко веде мову про те, що київські художники навіть у складних умовах окупації змогли створити щось нове й цікаве. «Все ж таки живуща наша нація! От художники ... в таких тяжких теперішніх умовах зуміли дати чимало нових, хоч і невеличких обсягом, але вдалих творів. Тільки дуже дешево все поціноване (цінували німці!) і більшість речей, всі кращі речі вже куплені тими ж німцями»²⁷.

Важливою для життя інтелігенції в роки нацистської окупації стала діяльність різноманітних товариств і спілок, робота яких була налагоджена саме завдяки представникам цієї категорії інтелігенції з активною громадською позицією. Науково-просвітницькі, культурні та професійні організації не тільки давали можливість інтелігенції задовольнити духовні й соціальні потреби, а й певним чином захищали інтереси цієї категорії перед органами влади, сприяли вирішенню матеріальних проблем шляхом створення спеціалізованих закладів громадського харчування, надання допомоги грошима чи матеріальними засобами (з безгосподарчого майна — меблями, предметами домашнього вжитку, одягом, взуттям тощо).

Однак у більшості випадків, такі утворення не мали належних повноважень для вирішення багатьох проблем повсякденного життя, які їх турбували. Діяльність їх була нестабільною — частина припинила функціонування через брак матеріальних засобів, а інша вимушено згортала роботу за наказом окупаційної влади.

Отже, навіть у скрутних умовах окупації була категорія інтелігентів, які змогли продовжити свою творчу працю, мобілізувати свої зусилля на формування нових творів мистецтва. В такий спосіб вони намагалися популяризувати свої ідеї серед місцевого населення та відстоювати їх навіть ціною власного життя.

Означені моделі поведінки відповідали уявленню про інтелігенцію як жертву режиму, як «незгодних», здатних боротися звичними для них засобами — словом, твором, піснею тощо. Такі «паростки» національно-культурного життя підбадьорювали мешканців окупованих територій, живили їх надію на швидке закінчення збройного конфлікту.

г) Наступна група інтелігенції стала на шлях активної боротьби з окупаційним режимом. До даної категорії потрапили переважно послідовні прихильники радянського режиму. Війну вони сприймали як особисту драму, адже збройний конфлікт руйнував все їхнє попереднє «щасливе» життя. Вони працювали на окупантів тільки в тому випадку, коли сподівалися у такий спосіб добути необхідну інформацію чи такими

діями завдати шкоди загарбникам. За влучним висловом О. Стяжкіної, це була та частина людей, переважно молодих, таких, що вважали виклики радянської модернізації власними, окупація сприймалася ними як «соціальна смерть», і питання полягало тільки в тому, щоб правильно конвертувати соціальну загибель разом з ворогами. Значна частина людей навіть не встигла виробити ані тактик, ані стратегій поведінки: їх було знищено²⁸. Однак відомі приклади, коли представники інтелігенції доволі органічно влилися в лави радянських підпільників і чинили опір окупаційному режиму. Наприклад, можна згадати учасників київської підпільної організації І. Кудрі: оперну співачку Р. Окіпну, вчительку середніх класів М. Груздову та німкеню за національність, дружину співробітника НКВС Є. Бремер, які активно діяли в окупованому Києві і поплатилися за це життям.

Вище згадувана І. Хорошунова була утримувачкою конспіративної квартири київської підпільної організації під керівництвом М. Матеюка, хоча, зрозуміло, про це жодним словом не згадується в її записках. Взагалі з її нотаток важко зробити висновок, що вона активний борець з нацизмом. Однак, прорадянська налаштованість дуже добре простежується, а ще за її щоденником можна відтворити буття та настрої киян-інтелігентів у роки війни. «Багатьох наше життя зробило зовсім рідними, а багатьох роззнайомило назавжди. Саме в такі часи з'ясовуються справжні стосунки. Як ніколи, люди показують себе. Усі мають дуже мало, тільки для себе. І, можливо тому так зжалися люди і не запитують інших, як їм живеться. Такі люди, як Нюся*, виключення. У найважчих обставинах, сама завжди голодна, вона, насамперед, думає про інших і віддає останнє. Її наше життя не змусило зачерствіти. І як шкода, що не можу сказати цього про себе. У мене усередині немов дерево чи камінь. І тепер дуже рідко хвилює мене те, що колись істотно заважало жити... І саме тепер, коли здавалося б від жахів цієї війни можна назавжди зневіритися у людях, зростає впевненість у тому, що буде краще майбутнє, доживемо ми до нього чи ні²⁹.

У цієї категорії інтелігенції скрутне матеріально-побутове буття ускладнювалося моральними випробуваннями та небезпекою бути викритим та заарештованим гестапо за участь в підпільній чи партизанській боротьбі.

д) відверта колаборація. До цієї групи потрапили інтелігенти, які були переважно негативно налаштовані до радянського режиму через пере-

* Подруга І. Хорошунової — Онисія Яківна Шреєр-Ткаченко (1905–1985), до війни — педагог, аспірант, зав. кабінетом історії музики Київської консерваторії. Після війни — кандидат мистецтвознавства, член Союзу композиторів СРСР.

слідкування та покарання, яких вони зазнали до війни. Такі люди ішли на співпрацю з окупантами або з ідейних переконань, або з меркантильних інтересів. Прихід німців вони сприймали як визволення від більшовицького режиму. Так, син Костянтина Штепи Еразм 19 вересня 1941 р. — у день вступу військ Вермахту до Києва — зазначав, що мешканці міста були збудженні у передчутті чогось невідомого, але сподівалися на те, що їм буде краще жити. У помешканні родини К. Штепи зібралися близькі друзі, які обговорювали становище, що склалося. «Висловлювалися різні думки. Іноді одні спростовували інші, але, прислухавшись, я зрозумів, що в остаточній поразці радянського режиму ніхто не сумнівався»³⁰.

Представники цієї категорії у своїй більшості влаштувалися на роботу, часто за фахом. Однак навіть це не гарантувало вирішення повсякденних запитів. Письменник А. Любченко неодноразово у своїх записах наголошував на складних умовах життя та роботи у період перебування в окупованому Києві. «Цілий день з самісінького ранку мотаюсь по різних установах та організаціях — треба десь щось заробити, здобувати харчів, запасати на зиму дров, бо зима буде важка. Допіру, геть стомлений, повернув з Подолу, — пішки, звичайно. Скрізь тільки пішки... трамваї не ходять. На Подолі оглядав Музей переходнової доби. Директор музею Оглоблін просить написати (за гонорар) спогади про початок війни у Києві та евакуацію письменників. Погодився. ... Зараз біжу до голови Шевченківського р-ну п. Василюка клопотатися за дрова... Побутова виснажлива морока. Справжня тиранія дрібниць. Але в цьому зараз — неблаганна категоричність самого життя»³¹. «Скрута з грішми що раз більша: зароблених на кінофабриці ніяк не вирву, бо там чимале безладдя і договором роботу мою не оформлено. А продаж речей не дає того, на що я розраховував — не вмію я спекулювати, але доведеться просто рушати на базар і зайнятись комерцією»³². «Такої скрути я ще здається не знав. Головне, що не сам, а двоє голодних ротів. В хаті з'їдено все до кришиночки. Грошей ні копійочки! І позичити ніде — вже позичено, де можна було. ... Третій день уже без хліба»³³. Такі проблеми не давали змоги зосередитись на творчій чи громадській діяльності, турбота про побут забирала весь час і навіть здоров'я. Однак, письменник піднімав у своєму щоденнику й політичні питання. Його хвилювало майбутнє Вітчизни, тому він не раз повертався до цієї теми. Для його записів 1941 р. характерний піднесений настрій, пов'язаний з надіями, що з приходом німців постане незалежна держава Україна: «Україна воскресає. В руїнах війни, в пожежах, з попелу виникає як фенікс. Харків майже наполовину спалений більшовиками, знищений. Я все це бачив. Скільки пережито за останній місяць! А скільки ще попереду — і голод, і холод, і злидні, і кров... Але мій нарід, пройшовши це страшне горнило, зазнає

нового, кращого життя. І щоб там не було, а Україна, ставши двадцять п'ять років тому на шлях власної державності, крізь бурі, тортури, знущання і визиск все одно державності не втрачає і тепер починає новий рішучий етап свого ствердження»³⁴. Поступово ситуація на окупованих територіях розчаровувала письменника, а його піднесення та ейфорія змінювалися невпевненістю у майбутньому. «Мучить мене думка про долю мого народу... Німці мають гасло: геть большевиків ... і українських націоналістів! ...Вічна розшматованість серця, незмінне гноблення, невгамучий біль. Як тяжко, як тяжко любити цю батьківщину, і несеш цю любов, як невтишиме страждання, як досмертний хрест. Господи, помози!»³⁵ Але потому він знову повертається до своїх утопічних націє-ідей: «Цікаві настають часи: німці, здається, починають розуміти, що без розв'язання укр. проблеми важко або й зовсім неможливо здобути перемогу. Тільки дуже повільно і, видко, неохоче приступають вони до розв'язання цієї проблеми і хочеться, і колеться, і партія не велить. Половинчастість, дріб'язковість, тупцяння. Доки ж це буде? І чи не буде це загалом пізно? Днями радіоповідомлення: у Винниці створюється якийсь Укр. Нац. Комітет ... і починається формування укр. нац. добровольчих загонів. ... Дурні ці «визволителі» та й годі. Поки не пізно, треба проголосити укр. державу, сформувати уряд і заходитися негайно коло утворення укр. нац. армії»³⁶. З часом до А. Любченка приходять розуміння, що все втрачено, хоч як болісно це визнавати: «Природна річ: що ближче до кінця, то сильніше мусить бути напруження. Світи (і передусім Європу) охоплює дедалі більше розчарування й величезна втома. Теж зрозуміло. І світ, а найбільше Європу, охоплює хвороба большевизму. ... Це не якісь теревені, а величезні успіхи большевицької невідступної сили, що грізним і переможним походом дедалі рішучіше підгортає під себе Європу. І перемагає тут не лише кількісна навальна сила, але, щоб там не було, — і сила духу. Велетенська фанатична сила, сила тієї ідеї, якій рівного чогось протиставити Захід досі не спромігся»³⁷. А. Любченко не дожив до кінця війни, через тяжку хворобу помер у лютому 1945 р., але його записи стали як своєрідним літературним твором, так і цінним історичним джерелом.

Ще деякий час дезорієнтована нацистською пропагандою, інтелігенція цієї категорії перебувала в полоні ілюзій та сподівань на позитивні зміни. Однак, з часом, гітлерівський режим призупинив загравання з українськими національними почуттями та не приховував своїх намірів щодо захоплених територій та їх населення. Зрозуміло, що серед багатьох невдоволення обраним шляхом співпраці з німцями, своїми діями призводило до розчарувань та інколи навіть девіацій. Так, директор Інституту ботаніки Ю. Клеопов на початку окупації мав яскраву проницьку орієн-

тацію. Від 1 листопада 1941 р. до 15 січня 1942 р. працював у Харкові, а відтак повернувся до Києва. Інститут ботаніки в той час очолював німецький ботанік Генріх Вальтер, який добре знав важливість наукових праць Ю. Клеопова, а тому відразу призначив його своїм заступником (українським директором). Можливо, саме спілкування з німцями призвело до того, що український вчений став сповідувати ідею природнього відбору і висловлювався проти діяльності Комітету допомоги, а отже й сприяння нужденним категоріям населення. «Навіщо ви допомагаєте? Хто слабкий, той має померти. Хай залишається все здорове, бадьоре»³⁸. Однак через душевні травми, пов'язані з невизначеністю в особистому житті, розчарування у німцях та розуміння того, що радянська влада не вибачить йому співпраці з окупантами, хоча вона була суто науковою, він почувався приреченим. Влітку вчений потрапив до Смілянської лікарні із сильним головним болем. Згодом впав у кому, і через декілька днів його не стало. Щодо причин смерті Клеопова висувалися різні припущення — тиф, отруєння, діабет. Та всі ці здогади відкинули, коли знайшли його прощальний лист³⁹.

Проте у більшості інтелігенції, яка свідомо співпрацювала з окупантами, життя склалося по-іншому. Наприкінці окупації багато з них назавжди виїхали з України. Були й такі, хто виїхав з окупантами, тільки побоюючись переслідування «рідної» влади: «...Так, з Гітлером теж не по дорозі, але гітлеризм німецький, він уже розвалюється... І поїхало безліч людей на захід — в невідоме, залишаючи свою батьківщину, свої будинки, своє майно. Хай що завгодно, аби не більшовизм з його ... безправ'ям і нескінченною брехнею»⁴⁰.

Таким чином, нацистська окупація стала серйозним випробуванням для інтелігенції, яка намагалася вижити шляхом формування власних моделей поведінки. В одних вони були спрямовані на допомогу іншим суспільним групам (ті, хто займав активну громадську позицію та боровся у лавах підпільних організацій та партизанських загонів), у інших — зводилися лише до вирішення власних життєвих проблем (відверта колаборація, пасивна позиція). Але й одні, й другі суттєво видозмінили свій стиль буття за роки життя з ворогом. Низький рівень матеріального добробуту, втрата притаманних їм суспільно-психологічних рис, руйнування фундаменту у вигляді ідеалів, традицій, принципів; нервовість, тривожність, зневіра в кращому майбутньому стали наслідком морального й ідейного тиску, репресій з боку окупаційного режиму.

Отже, проаналізовані найбільш типові стратегії виживання інтелігенції у складний окупаційний період, які однак не вичерпують багатоманіття індивідуальних моделей поведінки тогочасних представників цієї суспільної когорти. Подальшого вивчення потребують суміжні теми — менталітет інтелігенції та особистість інтелігента у складних кризових умовах.

¹ *Ишимская Е.В.* Социально-философское осмысление современного дискурса об интеллигенции: Автореф. дисс. ... к.ф.н. — Воронеж, 2012. — С. 13.

² *Коваль М.В.* Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // Укр. іст. журн. — 1993. — № 9. — С. 13–28; *Його ж.* Доля української культури за «нового порядку» (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. — 1993. — № 11–12. — С. 13–28; *Його ж.* «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941–1944) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 2. — С. 37–42.

³ *Бідоча Л.* Українська інтелігенція в період німецької окупації: соціальний портрет та історична доля // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст. — К., 2007. — Вип. 11. — С. 72–81; *Її ж.* Інтелігенція України в умовах «нового порядку» // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. — К., 2005. — Вип. 9. — Част. 2. — С. 151–162; *Борисов В.Л.* Інтелігенція Дніпропетровська в умовах німецько-фашистської окупації міста в 1941–1943 рр. // Інтелігенція і влада: громадсько-політичний, науковий збірник. — Одеса, 2004. — Вип. 3. — Серія: Історія. — С. 91–100; *Гінда В.* Українська інтелігенція в період німецької окупації (1941–1944 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. — Вип. XIV. Серія: Історія: Зб. наук. пр. — Вінниця, 2008. — С. 284–289; *Гридіна І.М.* Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Донец. нац. ун-т. — Донецьк, 2010. — 38 с.; *Салата О.* Становище української інтелігенції в умовах німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. — Вип. XIV. Серія: Історія: Зб. наук. пр. — Вінниця, 2008. — Частина 3. — С. 249–252; *Її ж.* Причини колабораціонізму української інтелігенції в умовах німецько-фашистської окупації 1941–1944 рр. // Наукова збірка «Гілея». — 2009. — № 22. — С. 111–118; *Тарнавський І.С.* Інтелігенція в умовах фашистської окупації Донбасу (1941–1943 рр.) // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Книга 15/16. — Донецьк, 2008. — С. 6–27; *Його ж.* Театральне життя в Донбасі в період нацистської окупації // Історичні і політологічні дослідження. — 2005. — 1(23). — С. 100–107; *Шайкан В. О.* Українська інтелігенція напередодні Другої світової війни: соціально-економічні, політичні витоки колаборації // Грані. — 2006. — № 1. — С. 31–37.

⁴ *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII вв. — М., 1986. — Т. 1. — С. 30.

⁵ *Блок М.* Феодальне общество. — Т. I. — Ч. 1. — Кн. 2 (Условия жизни и духовная атмосфера) // Приложение к кн.: Апология истории, или Ремесло историка. — М., 1986. — 254 с. (Памятники исторической мысли).

⁶ *Гуревич А.Я.* Исторический синтез и Школа «Анналов». — М., 1993. — С. 48, 52.

⁷ *Людтке А.* Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии // Социальная история. Ежегодник, 1998/99. — М., 1999. — С. 83.

⁸ *Репина Л.П.* Интеллектуальная история сегодня // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. — М., 2000. — Вып. 2. — С. 8.

⁹ *Соколов А.К.* Социальная история: проблемы методологии и источниковедения // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. — М., 2000. — С. 79.

¹⁰ *Сенявская Е.С.* Военно-историческая антропология как новая отрасль исторической науки // Военно-историческая антропология. — Ежегодник, 2002. Предмет, задачи, перспективы развития. — М., 2002. — С. 11–13.

¹¹ Щоденник Аркадія Любченка. За ред. Ю. Любченка. — Львів–Нью-Йорк 1999. — С. 60.

¹² *Хорошунова И.* Второй и третий годы войны. — Запись от 26 февраля 1944 г. // Электронний ресурс: http://www.judaica.kiev.ua/Eg_10/Eg05.htm

¹³ *Хорошунова И.* Первый год войны. Киевские записки. — Запись от 26 февраля 1942 г. // Электронний ресурс: <http://www.judaica.kiev.ua/eg9/eg99.htm>

¹⁴ Там само. — Запись от 26 мая 1942 г. // Электронний ресурс: <http://www.judaica.kiev.ua/eg9/eg910.htm>

¹⁵ *Хорошунова И.* Второй и третий годы войны. — Запись от 16 июля 1942 г. // Электронний ресурс: http://www.judaica.kiev.ua/Eg_10/Eg03.htm

¹⁶ Там само. — Запись от 2 января 1943 г. // Электронний ресурс: http://www.judaica.kiev.ua/Eg_10/Eg04.htm

¹⁷ Там само. — Запись от 3 марта 1943 г. // Электронний ресурс: http://www.judaica.kiev.ua/Eg_10/Eg04.htm

¹⁸ Там само. — Запись от 8 октября 1943 г. // Электронний ресурс: http://www.judaica.kiev.ua/Eg_10/Eg04.htm

¹⁹ Щоденник Аркадія Любченка. За ред. Ю. Любченка. — Львів–Нью-Йорк, 1999. — С. 68.

²⁰ Державний архів Київської області (*дали* — ДАКО). — Ф. Р-2356, оп. 1, спр. 35, арк. 93.

²¹ Там само. — Ф. Р-2412, оп. 1, спр. 80, арк. 6.

²² Центральний державний архів громадських об'єднань України (*дали* — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 22, спр. 347, арк. 3–4.

²³ *Червак Богдан.* Олена Теліга: «Життя — це боротьба, а боротьба — це справжнє життя» // Історична правда. — 2011. — 21 липня. Електронний ресурс: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/07/21/46382/>

²⁴ На зов Києва: Український націоналізм у Другій світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. — К., 1993. — С. 215.

²⁵ *Ковба Ж.М.* Людяність в безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». Видання третє, виправлене і доповнене. — К., 2009. — С. 215.

²⁶ Щоденник Аркадія Любченка. За ред. Ю. Любченка. — Львів–Нью-Йорк, 1999. — С. 63.

²⁷ Там само. — С. 68.

²⁸ *Стяжкіна О.В.* Окупація в Донбасі: образи минулого поза контекстом метанаративів // Національна та історична пам'ять. — 2012. — № 4. — С. 111. Електронний ресурс: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Ntip/2012_4/stiazhki.pdf

²⁹ *Хорошунова И.* Второй и третий годы войны. — Запись от 5 ноября 1942 г. // Электронний ресурс: http://www.judaica.kiev.ua/Eg_10/Eg03.htm

³⁰ Под немцами. Воспоминания. Свидетельства. Документы. Историко-документальный сборник. — СПб., 2011. — С. 210.

³¹ Щоденник Аркадія Любченка. За ред. Ю. Любченка. — Львів–Нью-Йорк, 1999. — С. 63.

³² Там само. — С. 75.

³³ Там само. — С. 79.

³⁴ Там само. — С. 7.

³⁵ Там само. — С. 121, 122.

³⁶ Там само. — С. 133.

³⁷ Там само. — С. 218.

³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 244, арк. 15 зв.

³⁹ Там само. — Арк. 16; Олександр ВІВЧАРИК. Чистої науки не буває // Електронний ресурс: <http://pres-centr.ck.ua/print/news-5815.html>

⁴⁰ Эмигрант. Немцы в Киеве (Из воспоминаний очевидца) // Hoover Institution Archives, Nicolaevsky collection. — Box 409, folder 19, p. 70.

В данной статье определены теоретические и методологические основы изучения стратегий выживания интеллигенции в период нацистской оккупации Украины. Проанализированы отдельные практики выживания представителей интеллигенции в трудные времена Второй мировой войны. Выделены ряд категорий, на которые фактически распределились представители этой общественной когорты, формируя свои жизненные стратегии и модели поведения.

Ключевые слова: интеллигенция, стратегии выживания, нацистская оккупация, Вторая мировая война.

Given article clarifies the theoretical and methodological ground of studying the survival strategies of intelligentsia during Nazi occupation of Ukraine. Some survival practices of intellectuals in harsh times of World War II. There is revealed the row of categories, on which this social group has been divided while forming their survival strategies and behavior modes.

Keywords: intelligentsia, intellectuals, survival strategies, Nazi occupation, World War II.